

Kisantal Tamás

„Nyiszlingtől” az „atomfasizmusig” – Nyiszli Miklós memoárjának olvasatai*

1947 nyarán a nagyváradi Szigligeti Színház különös bírósági tárgyalásnak adott otthont. A törvényszék elnöke egy zsidó származású ügyvéd, dr. Náday István volt, a bíróság egyik tagja román, a másik magyar, mindketten keresztények. Az ügyészi szerepet dr. Csehi Gyula, középiskolai tanár, irodalmár, a Kommunista Párt tagja vállalta, míg a védelmet egy valódi ügyvéd látta el. A pert hatalmas érdeklődés kísérte, teltház volt, szinte a csilláron is lógtak az emberek. Az eset kacsán nem is a helyszín, a színház a legfurcsább, hiszen ezekben az esztendőben nemegyszer előfordult, hogy egy-egy nagyobb, közérdeklődésre számot tartó tárgyalás a jogi szférán kívül, a teatrális térbe került át – például Budapesten a legfontosabb háborús bűnösök pereinek a Zeneakadémia adott otthont. A némiképp szedett-vedett ítélszéknél még különösebb a vádlott „személye”, ugyanis a ceremónia során egy könyvről, a *Doktor Mengele boncolóorvosa voltam Auschwitzban* című kötetéről mondtak ítéletet. Irodalmi törvényszéket rendeztek tehát, egy korabeli tudósítás szerint a középkori inkvizíciós tárgyalásokhoz hasonlóan, amelyeken gyakran az adott könyvet az ítélethozás után máglyán égették meg – szerzőjével együtt. Bár ezen a peren a kötet írója, Nyiszli Miklós is részt vett, ő maga csak áttételesen számított vádlottnak, így „legfeljebb” az erkölcsi ítélettel és megbélyegzéssel kellett szembenéznie.

Igen komoly vádak hangzottak el a könyvvel és persze írójával kapcsolatban. Az ügyész egyiküket sem kímélte: a mű szerinte rosszul megírt, hatásvadász, irodalmiatlan munka, amely nem ábrázolja megfelelően a fasizmust, mi több, Csehi azt állította, hogy a szöveg egyfajta alázatot tanúsít a bűnösökkel szemben, az áldozatokat pedig meglehetősen rideg színekkel festi le. Az ügyész legerősebb kijelentése a szerzőre vonatkozott, ugyanis Nyiszlit olyasféle zsidóként állította be, aki, ha hagyják, bizonyára maga is náci lett volna. A vádbeszédet követően egymás után vonultak fel a tanúk: egy görögkeleti pap, aki már a vasgárdista időkben is híres volt zsidószimpátiájáról; több hajdani auschwitzi rab, köztük egy orvos, Imre Andor, aki többek közt az emberek auschwitzi fiziológiai elváltozásairól beszélt; valamint egy író és a nagyváradi alpolgármester. Ezután a védő majd egyórás beszéde jött, amelyben kifejtette, hogy a szerzőt semmilyen egyéb szándék nem vezérelte a könyvével, csupán dokumentálni akarta az eseményeket. Az „utolsó szó jogán” maga Nyiszli is beszédet mondott. Összesen két percet kapott, és – legalábbis az eseményről tudósító újságíró szerint – nem keltett túl nagy szimpátiát a hallgatóság soraiban, pedig jóhiszeműségét hangoztatta. Végül megszületett az ítélet: a törvényszék bizonyos vádpontokban elmarasztalta a könyvet, másokban pedig felmentette. A legsúlyosabb, sokak által felhánytorgatott kérdés azonban nem szerepelt a konkrét vádak között: az, hogy Nyiszli haszonlesésből, pénzért írta és jelentette meg hajdani szörnyű élményeit. Maga a perről szóló tudósítás szerzője is alig titkolta, hogy egyetért ezen utóbbi állítással, ugyanis cikkének végén megjegyezte: Nyiszli bizonyára elégedett lehetett a tárgyalással, hiszen az nagy publicitást és reklámot biztosított a könyvének.¹

A nagyváradi tárgyalás még csak nem is az első ilyen esemény volt, ugyanis korábban már Kolozsvárott is „törvényszék” elé citálták Nyiszli művét. Ez a per azonban a szerző teljes felmentésével végződött – legalábbis maga Nyiszli így emlékezett vissza egy, a *Haladás*ba írt olvasói levelében.² A két esemény nemcsak azért tűnik mai szemmel furcsának, mert a 20. században nem túl gyakori, hogy egy könyvet bíróság elé állítsanak – még ha csak szimbolikusan is –, hanem amiatt is, mivel erőteljesen ellentmond a Nyiszli-mű körüli mai

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ D. S.: Nagyváradi levél. *Haladás*, 1947. június 12., 5. Az eseményről lásd továbbá: Lövy Dániel: A Soá nagyváradi emlékirói. *Várad*, 2010/8, 75–86 (itt: 80).

² Dr. Nyiszli Miklós: Mengele boncolóorvosa válaszol a vádakra! *Haladás*, 1947. július 10., 5.

konszenzusnak. Hiszen a könyv viszonylag hamar nemzetközi szinten is ismertté vált: 1951-ben francia fordításban már részlet jelent meg belőle Jean-Paul Sartre lapjában, a *Les Temps Modernes*-ben, 1960-ban már Amerikában is kiadták a teljes szöveget, amelyhez Bruno Bettelheim írt előszót, később pedig olyan híres holokausztfilmek forrásává vagy inspirálójává vált, mint a *The Grey Zone* (2001) vagy a *Saul fia* (2015). Az is közismert, hogy Kertész Imre nagyra tartotta Nyiszli szövegét, a 2000-es évek elején az ő tanácsára adták ki újra – s azóta már több kiadást is megért. Mindezek fényében különös, hogy megjelenésekor éppen magyar nyelvterületen volt ennyire ellentmondásos a könyv megítélése, sőt kifejezetten botrányok kísérték nálunk. A történet azonban összetettebb ennél, és az alábbiakban az első évek hazai recepciójának elemzésén keresztül azt szeretném bemutatni, hogy milyen előfeltevések jellemezték a szöveg (és a vészkorszak eseményeinek) korabeli befogadását, illetve milyen diskurzusok fényében értelmeződött Nyiszli könyve. Mindez nemcsak a mű befogadástörténete szempontjából lehet fontos, hanem remélhetőleg megmutat valamit abból is, hogy az háborút követő években mi jellemezte a közelmúlt értelmezését, a kor irodalmi és kulturális mezőjében milyen pozíciót foglaltak el az ilyen típusú visszaemlékezések.

Több ok is szerepet játszhatott a Nyiszli-mű visszás megítélésében. Napjaink közvélekedésével ellentétben messze nem igaz az, hogy a háborút követően évtizedekig nem lehetett beszélni a vészkorszakról. Bár ez 1948 után némi megszorítással tartható e nézőpont, de az 1945 és '48 közötti években semmiképp: az első pár évben kifejezetten sok memoár, történelmi és szépirodalmi munka jelent meg a témáról, amelyek jó része mára már teljesen feledésbe merült. Sőt, az is megfigyelhető, hogy a korabeli irodalomkritika és -politika kifejezetten visszás, esetenként egyenesen káros jelenségnek tartotta az ilyen jellegű szövegek (korabeli szóval élve: az „élményirodalom”) túlbuzjantását. Bizonyos teoretikusok a művek irodalmiatlan stílusát kárhoztatták, mások a könyvek szubjektívizmusát bíralták, és inkább egy, a korszakot történelmi távlatba helyező nagyregény eljövételét várták, sokak számára pedig eleve gyanús volt e szövegek könyvpiaci sikeressége.³ Márpedig valóban sikeresnek számított ekkoriban minden, ami a háborúról megjelent, emiatt aztán kiadói gazdasági érdekekből nem egyszer egymás mellett, ugyanazonknál az orgánumnoknál láttak napvilágot túlélői memoárok, újságírók közelmúltról írt könyvei és riportkötetei, valamint fiktív, szenzációhajhász szövegek, valódi ponyvák is.

Mindez Nyiszli könyvének magyarországi befogadását is meghatározta. Erdélyi megjelenését követően ugyanis itthon először a *Világ* című újságban folytatásokban látott napvilágot. A *Világ* ebben az időszakban meglehetősen vegyes tartalmú és színvonalú lap volt, amely bulvártémák hatásadász tálalásától sem ódzkodott, 1946–'47-ben pedig gyakran publikált cikkeket vagy hosszabb műveket a háborúról és a koncentrációs táborokról. Itt olykor egészen szenzációhajhász szövegek is megjelentek. 1946. október 27-től például Spencer Walls *Megölte Hitler!* című regényét kezdték el folytatásokban közölni. A szerző a kor közkedvelt ponyvaírója volt (polgári nevén Havas Zsigmond), a művet pedig nagy reklámhadjárat előzte meg, amelynek során (és a szöveg közlése alatt is) finoman szólva nem mindig hangsúlyozták eléggé, hogy fikcióról, pusztán kalandregényről van szó.⁴ Sőt, a *Megölte Hitler!* sikere hatására Walls gyorsan újabb regényt jelentetett meg, egy másik lap pedig közölni kezdte Pauline Kohler, Hitler állítólagos szobalánya emlékiratait. E memoár

³ Itt hely hiányában nem vállalkozhatok az élményirodalmat övező bírálatok bővebb elemzésére, mindössze néhány korabeli, a témával kapcsolatos cikkekre hivatkoznék: Barabás Tibor: Irodalmunk válaszüton. *Új Idők*, 1945. szeptember 1, 129–131; Czibor János: Az új magyar könyvtermés mérlege. *Valóság*, 1945/2, 67–70; Déry Tibor: A stílusról. *Új idők*, 1946. március 23, 205; Sós Endre: Levél Sásdi Sándorhoz Pétről és a „Fehér kenyér”-ről. In: Uő: *Tanúvallomás*. A Magyar Izraeliták Országos Képviselete Kiadása, Budapest, 1962, 42–45 (a szöveg eredetileg 1946 decemberében jelent meg az *Új Élet*-ben). A kérdéstről bővebben Királyhegyi Pál egyik korabeli emlékirata kapcsán írtam: Kisantal Tamás: Az auschwitzi gyors – Királyhegyi Pál holokauszt-emlékirata(i). In: *Holokauszt. Új utak, új generációk*. Szerk.: Antal Nikolett – Mészáros Márton. FISZ, Budapest, 2016, 107–130.

⁴ Vö.: *Népszava*, 1946. október 31, 3.

hitelességét már akkor vitatták, a *Szabad Nép* újságírója egyenesen azt állította, hogy jó eséllyel szintén egy magyar szerző álnéven írt fikciójáról van szó⁵ (ez biztosan nem igaz, bár maga a könyv – amely több nyelven is megjelent – nagy valószínűséggel hamisítvány). Még figyelemreméltóbb, hogy a *Világ* nem sokkal a *Megöltem Hitlert!* után kezdett bele Nyiszli memoárjának közlésébe, amelynek reklámkampánya még a Walls-műnél is harsányabbra sikeredett. 1947 februárjában például az alábbi hirdetés jelent meg a lapban: „Mengele boncolóorvosa voltam Auschwitzban. Nem regény! Egy magyar orvos naplója a náci pokolból. A náci auschwitzi tömeggyilkosságának egyetlen magyar szemtanúja, dr. Nyiszli Miklós orvos hideg tárgyilagossággal megírta, hogyan öltek meg a náci hóhérok kétmillió ártatlan embert – keresztényt, zsidót, magyart, orosz, lengyelt, csehet – Auschwitzban. A halálnemek: gáz, injekció, tarkólövés, máglya, lángszóró. A segédszemélyzetet négyhónaponként gyilkolták meg, hogy szemtanú ne maradjon. Az egyetlen auschwitz zsendülés története. Ezt a világraszóló dokumentumot szombaton, február 15-én kezdi közölni folytatólagosan a *Világ*”.⁶ Nemcsak reklámok, hanem a Nyiszli-szöveg közlése előtt a lapban gondosan elhelyezett, Auschwitzról és Mengeléről szóló hosszabb-rövidebb írások is gondoskodtak az olvasók érdeklődésének felkeltéséről. Végül február 16-án indult a Nyiszli-mű megjelentetése, és az aznapi szám címdalán nagy betűkkel hirdették: „Ma kezdődik Mengele boncolóorvosának naplója”.⁷ A sorozat igen nagy sikert aratott, olyannyira, hogy hamarosan könyvben is megjelent, sőt ’47 decemberére már a második kiadás is kapható volt az újságárusoknál, trafikokban és a könyvesboltokban. Nem tudhatjuk, hogy a könyv címe Nyiszlitől származik-e vagy már eredetileg is kiadói döntés eredményeként született, az mindenesetre figyelemre méltó, hogy a „valamelyik náci bűnös valamilyen beosztottja voltam” típusú címadások meglehetősen elterjedtek számítottak ekkoriban. 1945-ben látott napvilágot magyarul Hermann Rauschning *Hitler bizalmasa voltam* című kötete, amely egy korabeli felmérés szerint az év legnagyobb könyvsikere lett.⁸

E siker tehát a gondosan felépített kiadói stratégia eredménye is lehetett, valamint az is közrejátszhatott benne, hogy Mengele neve és személye már ekkor megkapta azt a kvázi-mitikus dimenziót, amely a mai napig kapcsolódik hozzá: gyakorlatilag az auschwitz rémségek jelölőjévé vált. Már a közvetlenül a háború után megjelent cikkekben, túlélői beszámolóiban sokszor megemlézték Mengele nevét. Például éppen a *Világ* 1945 júniusában cikket közölt Auschwitzról, amelynek alcíme jól mutatja, hogy igen hamar megkezdődött Mengele démonizálása: „Ki volt Mengele dr., a világtörténelem legnagyobb tömeggyilkosa?”. A cikkben egy hajdani szemtanú egyértelműen örült szadistaként mutatta be Mengelét, aki a szelekciók során egyetlen mozdulattal jelezte, ki mehet jobbra, a táborba, és kinek kell balra, a gázba mennie – miközben a *Traviata* vagy a *Faust* valamelyik áriáját füttyörszte.⁹ A *Haladás* novemberben egy cikkekében arról adott hírt, hogy Mengele akaratlanul „nyelvújító” is lett, ugyanis a magyar nyelvben a „meghalt” szinonimájaként már meghonosodott a „balra ment” kifejezés.¹⁰ Mi több, Sz. Palkó Vilma ugyanebben az évben megjelent *A német halálgyárak* című Auschwitz-memoárjában egy olyan – ma már tudjuk, téves – legendáról is tudósított, miszerint Mengele jól beszélt magyarul, mivel a német orvos Erdélyből, valahonnan Kolozsvár környékéről származott.¹¹ Mi több, olyan is előfordult a korszakban, hogy egy-egy csaló éppen abból akart hasznot húzni, hogy Mengele valamilyen hajdani beosztottjának adta ki magát. Például a *Világ* alig két héttel Nyiszli szövegének

⁵ N: Megöltem Hitlert. *Szabad Nép*, 1945. március 25, 4.

⁶ *Világ*, 1947. február 12, 5.

⁷ *Világ*, 1947. február 16. 1.

⁸ Sziklay László: Budapest olvasóközönsége 1945-ben. *Magyar Könyvszemle*, 1946/1, 71–89 (itt: 75).

⁹ Sándor Dezső: Hétmillió ember gyilkosáról beszél egy Auschwitzból hazatért budapesti orvosnő. *Világ*, 1945. június 3, 3.

¹⁰ Fedor Ágnes: Anyanyelvünk üzemben. *Haladás*, 1945. november 17, 5.

¹¹ Sz. Palkó Vilma: *A német halálgyárak*. Gábor Áron Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1945, 18.

közlése előtt beszámol egy különös esetről: megkereste őket egy férfi, aki azt állította magáról, hogy Mengele szakácsa volt Auschwitzban. A szerkesztőségben elmondta, hogy polgári foglalkozására nézve órásmester, és ha az újságírók közül valakinek rossz esetleg az órája, szívesen elviszi, és megjavítja. A lap munkatársai közül többen is odaadták készüléküket, ám hamarosan kiderült, hogy egy óratolvaj szélhámos áldozatai lettek.¹²

Február 16-án, amikor a *Világ* megkezdte Nyiszli művének közlését, a lap főszerkesztője, Supka Géza vezércikkében egyszerre igyekezett a mű fontossága és szenzációsága mellett érvelni. E bevezető némiképp ellentmondásos szöveg lett, mivel Supka egyrészt hangsúlyozta Nyiszli művének jelentőségét, illetve azt, hogy a memoár közlését olyan társadalmi eseménynek szánják, amellyel a lap hozzá szeretne járulni a zsidókérdés kibeszéléséhez és a háború után is lappangó feszültségek megoldásához. Másfelől azonban a főszerkesztő gyakorlatilag nyíltan egy platformra hozta Nyiszli művét a *Világ* korábbi folytatásos szövegeivel, a Walls-regénnyel, illetve *Az elátkozott dinasztia* című, a Habsburg-házzal szembe fordított történelmi sorozattal – e művek társadalmi jelentőségét és tényszerűségüket ugyanígy kiemelve.¹³

E tényezők is közrejátszhattak abban, hogy a *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam* megjelenése után Nyiszlit több igen éles hangú támadás is érte, általában két érveléssel hozva fel személye és könyve ellen. Az egyik konkrétan bűnrészességgel vádolta Mengele hajdani fogoly-beosztottját, számon kérve rajta, hogy annak idején saját élete megmentéséért kvázi önként vállalta a nácikkal való cinkosságot. Palotai Boris például több írásban nagyon durván kelt ki Nyiszli ellen, legfőbb érvként azt hozva fel, hogy Auschwitzban, amikor megkérdezték, ki végzett német egyetemet és ért a boncoláshoz, egyedül ő lépett ki a sorból, s ezzel lényegében árulást követett el a többi áldozattal szemben. Palotainak egy pillanatra sincs kétsége saját igazával kapcsolatban, és gyakorlatilag egy baloldali „ellenálló-narratíva” felől oktatja ki Nyiszlit. Mint írja: „[A] sorból nem szabad kilépni. Akik összefognak egy cél, egy eszme szolgálatában, s halálra szántan, vacogva védik ezt, tudják, mit cselekszenek. S aki mégis megbontja a kollektivitásnak, az elszántságnak e sorát, aki kilép a sorból – áruló”.¹⁴ Palotai következő szövegében még ennél is tovább ment, a memoár szerzőjét egyenesen „Nyiszling”-nek nevezte – nyilván Quislingre, illetve a nácikkal való kollaborációra utalva. A szöveg retorikája még erőteljesebb, s mai szemszögből kifejezetten megdöbbentő az a biztos pozíció, amelyből Palotai ítéletet mond Nyiszli felett. „Amiért hányinger fojtogatja torkunkat s öklöndözünk a mélységes megvetéstől, hogy ez a Nyiszli nem vonul félre gyalázatával, hanem öles címekekkel, harsányan plakatirozva ordítja világgá, hogy milyen jó dolga volt neki s nemcsak kívül, de belül is milyen elegánsan, ügybizony!” – olvashatjuk. „Nyiszli (...) nem tud hallgatni arról, amit el kéne temetni magában, hogy joga legyen újrakezdeni életét. De ő áruba bocsátja gyalázatát s hogy azok a boldogtalanok, akik idáig reménykedtek, hogy valahol útközben csuklottak össze hozzátartozóik, vagy gyanútlanul indultak a gázba, sohase tudjanak megnyugodni, perverz kínozni akarással írja meg szenvedésüket s azt, milyen kínzásoknál asszisztáltak ők, a kivételezettek, a bizalmiak, a jóltápláltak.”¹⁵ Nyiszli védekezésépp több lapban is megírta, hogy senki sem ítélheti meg és el őt, aki maga nem élte át Auschwitz borzalmait, de ekkor, 1947-ben ez az érv még nem számított döntőnek. Egy olvasói levél szerzője például egyenesen leszögezte, hogy bár ő maga személyesen tényleg nem élhette át az auschwitzi szenvedéseket, ez nem jelent semmit, hiszen létezik egy közös

¹² „Óragyűjtő” lett Budapesten az auschwitzi Mengele volt szakácsa. *Világ*, 1947. február 1, 5. Az sajnós nem derült ki, ebben is hazudott-e az illető. Mindenestre a lap áprilisban is beszámol valakiről, aki Mengele szakácsának adta ki magát (azt nem említik, hogy a hajdani óratolvaj volt-e, vagy valaki más). Vö.: Bálint Imre: Családi kör. *Világ*, 1947. április 12, 1.

¹³ S. G.: Kényes kérdés. *Világ*, 1947. február 16, 1.

¹⁴ P. B.: „Mengele boncolóorvosa voltam”. *Népszava*, 1947. január 4, 4.

¹⁵ Palotai Boris: Mengele társai. *Népszava*, 1947. március 8, 4.

emberi tapasztalat, ami alapján viszonylag pontos fogalom alkotható bármiről. „Vagy állítja-e Nyiszli doktor” – teszi fel a kérdést a levél írója –, „hogyan Dosztojevszkij »nem illetékes« bűnben és bűnhődésben, vagy Dante az inferno vizionálásában, Zola a bányamunkások szenvedésében (...)?” Ezután a cikk szerzője tételesen fogalmazza meg legfőbb vádpontjait. Némelyik erősen személyeskedő („cinikus, önző, rideg, monomániás ember”), van, ami hasonló attitűddel szól a szövegről („nyilvánosságra hozott naplója léleknélküli, ellenszenves német kórboncnoki pensum”), vagy egyenesen a mű szenvtelenségét kritizálja, mondván: a háború és a lágertapasztalatok lelki sérültjeinek éppen együttérzésre, gyógyírra lenne szükségük, nem pedig a Nyiszli-féle objektív, érzelemmentes borzalomábrázolásra. Emellett – akárcsak Palotai – Nyiszli táborbeli viselkedését is elítéli, a halottak nevében gyakorlatilag számon kéri rajta, hogy nem lett mártír, vagy ha már opportunizmusa miatt cinkossá vált, legalább hallgatott volna róla.¹⁶

A kritikák jól mutatják, hogy mennyire más elvek és befogadói magatartások érvényesültek közvetlenül a háború után, mint manapság. Mint látható, ekkoriban a közbeszédben még nem feltétlenül merült fel a koncentrációs tábor tapasztalatának egyedisége, elbeszélhetetlensége – ahogy az ottani életnek a külvilágtól való radikális különbsége sem. Mindez nemcsak Nyiszli esetében figyelhető meg, Vaszilij Grosszman 1945-ben kiadott *A treblinkai pokol* című könyvét például éppen azzal ajánlta a kiadója, hogy mivel a szerző maga nem élte át a láger borzalmait, a közvetlen élmények nem telepsznek rá a műre, így sokkal hitelesebb, irodalmibb tudott lenni, mint a kortárs „élményregények”.¹⁷ Palotai Boris szemrehányásában nemcsak a külső szemlélő ítélkezése figyelhető meg, hanem az is, hogy az író a később egyeduralgódóvá váló ellenálló-antifasiszta diskurzus szempontrendszerét érvényesítette. Emiatt lehetséges, hogy Palotai idézett szövegében összemosta az áldozat és az ellenálló (vagy mártír) fogalmait: az „egy eszme szolgálatában való összefogás”, a „kollektivitás sorfala”, amelyből Nyiszli állítólag kilépett, egyértelműen erről árulkodik. Nagyjából hasonló a másik idézett cikk érvelése is, amely valamiféle példamutató vértanúságot várt volna el az orvos Nyiszlitől, és felrótta neki, hogy „csak” saját életének védelme jegyében cselekedett. Jellemző módon a vitában éppen egy hajdani auschwitzi rab, Alexander Teréz kelt Nyiszli védelmére, aki az előző levél vádjaira azzal válaszolt, hogy egy hajdani lágerlakó viselkedését legfeljebb egy másik egykori rab ítélheti meg (vagy el), egy „kivülálló” semmiképp. Ugyanebben a számban egy ideggyógyász Nyiszli viselkedésének pszichológiai magyarázatát is megpróbálta felvázolni, és emellett érvelt, hogy a mű tulajdonképpen valamiféle irodalmi terápia, amellyel a szerző nemcsak hírt adni akart, hanem saját lelki sebeit gyógyítani is.¹⁸

Nyiszli több válaszcikkben igyekezett tisztázni saját pozícióját. Valószínűleg a megjelenteken kívül jóval több támadás is érthette személyét: erre utal, hogy például a *Haladás* „Szerkesztői üzenetek” rovatában többször is megadták Nyiszli címét – tehát számos olvasói levelet kaphatott, amelyek nagy része jó eséllyel Palotai és Tabéryné szövegeihez hasonló hangnemet üthetett meg (vagy még durvábbat). Az orvos válaszai sem mentesek némi szarkazmustól és személyeskedéstől: úgy tűnik, Nyiszlit érthető módon rosszul érintette, hogy valamiféle „bűnbakot”, kollaboránst vagy a szenvedéseit pénzzé tevő haszonlesőt próbálnak belőle csinálni. Tabérynének például a következő gúnyos választ adta: „Asszonyom, egy kicsit túllépte a határt, amelyet a bírálat joga megszab! Elhiszem, hogy émelygés zúdul fel írásom nyomában Önben, ki tágas szobájában, »Levendel Uralt« illatában olvassa írásomat az auschwitzi krematórium borzalmairól, ahol az égő halottak akroleint árasztó szaga tölt be

¹⁶ Tabéry Ivánné Edelmán Hédi: Válasz dr Nyiszli Miklósnak. *Haladás*, 1947. július 17, 8.

¹⁷ Vö. Vaszilij Grosszman: *A treblinkai pokol*. Cserépfalvi, Budapest, 1945 – a könyv hátsó borítóján olvasható kiadói ajánlót.

¹⁸ *A Haldás* következő számában Vö.: A Nyiszli-ügy. *Haladás*, 1947. július 24, 10.

mindent”.¹⁹ Nyiszli ezután hasonlóan erőteljes hangnemben ír arról, hogy ha alaposan elolvasták volna könyvét, pontosan kiderülne, mennyire nem jószántából választotta az auschwitzi munkát, hiszen amikor kilépett a sorból nem tudhatta, mi következik. Az őt bírálók nagy része ugyanúgy cselekedett volna – vagy ha nem, nagy valószínűséggel nem maradt volna életben, hogy hírt adjon az eseményekről vagy vitatkozzon másokkal. Másik fő érve arra vonatkozik, amit manapság a memoár legfőbb (és az olvasót talán legjobban megterhelő) sajátságának tekintünk: az elbeszélő jellegzetes „orvosi tekintetere”, vagyis arra, hogy szenttelenül, akár a náci nézőpontját átvéve (de azzal nem azonosulva, csupán a mechanizmus logikáját leírva) tudósított az eseményekről. Minden bizonnyal ez hatott Kertészre is: például a *Sorstalanság* szelekciójelenete, amikor Köves megérti a művelet működését és átveszi Mengele perspektíváját egyértelműen Nyiszli szövegével rokonítható. Éppen ezt az „orvosi tekintet” nem értették a bírálók: etikai állásfoglalást, szörnyülködést, megvetést (és esetleg mártíriumot) vártak, de csak az események leírását, szenttelen beszámolóját kapták. Különösen érdekes az, amit Nyiszli a szöveggel kapcsolatos „irodalmiatlanság” vádjára válaszol. Mint megjegyzi: „Könyvem nem írtam irodalmi stílusban. (...) Nem írtam, hogy az örökkévalóságra épített krematóriumok falai vakító fehéren ragyogtak a tündöklő napfényben. Nem tehettem, mert az óriási épületek körvonalai még nappal is elmosódtak voltak a kémények állandóan gomolygó füstjétől vagy a közeli mocsárvidék párás kigőzölésétől”.²⁰ Vagyis a vádakra reagálva némiképp ironikusan egy erősen giccses, „irodalmi” jelenetet vázol fel, hangsúlyozva, hogy a valóság nem ilyen volt: könyve éppen azt a képi és érzelmi pátoszt nélkülözi, amely a korszak élményirodalmában oly gyakran megfigyelhető. Vagyis a szerző hivatása, orvosi tekintete révén tudott szövegében a „lágeren belül” maradni, emiatt azonban „kinti” szemszögből műve embertelen, etikátlan – és még csak nem is szép vagy megható.

A könyvvel és az orvos személyével kapcsolatos másik fő vádpont a kötet kulturális pozícióját érintette, vagyis azt, hogy a mű eladható termékként, sikerkönyvként funkcionált, és bizonyos tekintetben egy platformra került a Spencer Walls-féle ponyvákkal. Egyébként a *Világ* igyekezett annyi bőrt lehúzni a Nyiszli körüli szenzációról, amennyit csak lehetett: 1948 áprilisától *Tanú voltam Nürnbergben* címmel újabb Nyiszli-sorozat közlésébe kezdtek, amelyben az orvosnak a nürnbergi perben elmondott vallomásait jelentették meg. Szinte mindegyik, a szerzőt ért támadás, ha nem is mindig konkrétan, de a mű sikerességét is felrótta Nyiszlinek, mondván: hasznot húz Auschwitzból. A „szenvetések tőkésítésének” vádja ezekben az években többször is előkerült az élményirodalommal kapcsolatban, főleg a baloldali kritikában, már 1945 őszén olyan vélekedések is megjelentek, amelyek az ilyen művek megjelenésének korlátozására szólítottak fel.²¹ Nyiszli maga két válaszlevelében is kitért könyvének sikerére és anyagi vonzataira: előbb mindenki számára „megnyugtató” közölte, hogy a két erdélyi „irodalmi per” tiszta jövedelme a „Kolozsvári Deportáltak és Munkaszolgálatosok Bajtársi Szövetségének, illetőleg a Nagyváradi Demokratikus Népközösségnek jutott”.²² Egy másik írásában pedig némiképp szélesebb kontextusban tárgyalva a kérdést, hangsúlyozta, hogy kissé visszásnak tartja e számonkérést, miután „[H]ús éves orvosi fáradozásom megtakarított filléreit, ruháimat csendőrr vette el. Orvosi rendelőmet deportáltatásom után 24 órával a magyar királyi vármegyei tisztifőorvos út törette fel és rabolta ki. Lakásomat pedig a csöcselék fosztotta ki az utolsó villanykapcsolóig és rolettazsinórig. (...) Ha kiadóm előzékenysége következtében lesz némi anyagi előnyöm

¹⁹ Nyiszli Miklós: Mengele boncolóorvosa válaszol... *Haladás*, 1947. augusztus 6, 3.

²⁰ Nyiszli: Mengele boncolóorvosa válaszol a vádakra.

²¹ Lásd például Czibor Jánosnak a 3. jegyzetpontban hivatkozott cikkét, valamint kevésbé konkrétan, inkább utalva rá: Darvas József: Új szobrot a letűnt helyébe! *Szabad Szó*, 1945, augusztus 19, 1.

²² Nyiszli: I. m.

írásomból, úgy azt kirabolt orvosi rendelőm felszerelésére fogom fordítani, hogy embertársaim gyógyítását szolgáljam a teljes feledés és a szebb jövő reményében”.²³

Nyiszli kulturális pozíciójának kérdésességéről árulkodnak a korabeli vicclapok élcelődései is, amelyek előszeretettel vették célba művét és személyét. A *Pesti Izé* című lapban például Stella Adorján Mussoliniról közölt pajzán történetecskéket, amelynek a következő alcímet adta: „»A Duce boncolóorvosa voltam« Óriási élményregény! Jobb, mint a Nyiszli!”²⁴ Ennél sokkal élesebb támadásokat intézett Nyiszli ellen a *Ludas Matyi*, amelynek akkori szerkesztője, Darvas Szilárd más fórumokon is bírálta a szerzőt.²⁵ Mai szemmel nagyon harsánynak tűnnek a *Ludas Matyi* poénjai, amelyek a szöveget és a *Világ* szenzációhajhászását kritizálták. Már a Nyiszli-mű megjelenése előtt magán a diskurzuson, a riportregények áradatán is gúnyolódtak. Az *Új riportregények a láthatáron!* című cikk például így értekezik: „[M]ég mindenki előtt emlékezetes nagy siker kísérte a »Hitler bizalmasa voltam!« – »Hitler szobalánya voltam!« – »Megöltém Hitlert!« című riportregényeket. A Ludas Matyi értesülései szerint a következő új riportregények öntik el a magyar sajtót: Göring masszörje voltam! Mengele pribékje voltam! Churchill szivarja voltam! Imrédy csodaszarvasa voltam! Végül: 80. folytatásos hülyeség vagyok”.²⁶ Ha belegondolunk, hogy a „Mengele pribékje voltam” szellemeskedés után alig egy hónappal jött ki Nyiszli *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam* című memoárja, az is elképzelhető, hogy a mű bármennyire is a tanúságtétel szándékával készült, és mai szemmel olvasva bármennyire is erős szöveg, akkoriban egy olyan diskurzusba pozícionálódott, amely nagyban hozzájárulhatott a fent ismertetett ellenérzésekhez, vitákhoz.

A *Ludas Matyi* egy másik számában a következő áltudósítás olvasható, *Mi lesz a Világ következő folytatásos regénye* címmel: „[N]agy problémát okoz a Világ szerkesztőségének, hogy dr. Nyiszli, a világhírű regényíró és boncoló regénye után milyen folytatásos regénnyel örvendeztesse meg az olvasóit. Egyes verziók szerint a következő regény címe »Mengele voltam dr. Nyiszli Miklós mellett Auschwitzban« lesz, maga dr. Mengele fogja írni. Van egy olyan kombináció is, hogy Így írtok én címmel leközlík Hitler, Mussolini és Szálasi egyesített emlékiratait. Végül felmerült egy olyan terv is, hogy a jövőben egyáltalán nem közölnek folytatásos regényt, hanem minden lappéldányhoz egy stampedli vért és két lábszárcsontot mellékelnek”.²⁷ Pár hónappal később ismét a *Világról* jelent meg egy gúnyos versike Hídvéghy Ferenc tollából *A Világ-irodalom remekei* címmel. „A Világ-nak megtiltani / Nem lehet azt, sajna / Hogy ne hozzon regényeket / S ez már komoly baj ma. (...) / Náluk ölték meg a Hitlert, / Kegyetlenül hosszan / És azóta a Világ-ban / Bulvárregény hossz van. / A fárasztó regény után / A markukba köptek: / Hitler után Mussolini / Szerelmei jöttek. / Ekkor jött a regényírók / Legjobb nevű nagyja, / Nyiszli doktor, hogy naplóját / Bőszen közreadja. / Nyiszli doktor előrukkolt / Ama Mengelével, / Feleresztve a naplóját / Hosszú gyenge lével” – olvashatjuk.²⁸ A Mussolini-utalás (ahogy a *Pesti Izé* esetében is) a *Világ*ban 1947. május 11-től folytatásokban közölt *Itália végzete: Mussolini szerelmei* című dokumentumregényére vonatkozik, amely szintén afféle „történelmi bulvárdokumentum-regény” volt. Talán a *Ludas Matyi* egyik augusztusi számának szövege tűnik a legfurcsábbnak, ahol nemcsak a *Világ* „bulvárregényein” gúnyolódtak, hanem mai szemmel igen merész hangnemben viccelődtek Mengelével és Nyiszlivel. A cikk címe: *Meghalt Mengele, oda a tudomány*. „Rövid hír jelentette” – áll a szövegben –, „hogy dr. Mengele, a kiváló német gáz- és krematólógus és

²³ Nyiszli Miklós: „Nyiszli doktor és az ő naplója”. *Világ*, 1947. április 10, 4.

²⁴ Stella Adorján: Mussolini szerelmei. *Pesti Izé*, 1947. 21. sz., 3.

²⁵ Darvas és Nyiszli személyeskedő vitájáról lásd Vági Zoltán: Az orvos tragédiája: Nyiszli Miklós és a birkenauai Sonderkommando című előszavát Nyiszli memoárjának legújabb kiadásához: Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*. Magvető, Budapest, 2016, 7–80 (itt: 73).

²⁶ *Ludas Matyi*, 1947. január 17, 7.

²⁷ *Ludas Matyi*, 1947. március 28, 4.

²⁸ Hídvéghy Ferenc: A Világ-irodalom remekei. *Ludas Matyi*, 1947. október 8, 2.

antiszemitológus meghalt. Életét a tudománynak áldozta. Megfeszített kutatómunkája ásta alá az egészségét. Órákon át ácsorgott az esőben s az igazi nagy mártírorvosok odaadásával végezte fontos egészségügyi szelektálását. Gyenge törekeny szervezetét megviselte a kemény, pihenést nem ismerő munka. *Tüdejét megtámadta a rossz levegő és a hamu.* Sejtette, hogy nem sokáig él. A puritán férfiú után csak egy Nyiszli maradt. Halála megrázta a németiséget. A kiváló tudós tragédiájáért a zsidóságot tették felelőssé. *Ha nincsenek zsidók, akkor Mengelének valóban semmi baja sem történik*”. Az álhír alatta még merészebb karikatúra látható *Az egész Világ gyászol* címmel. A képen Supka Géza főszerkesztői asztala mögött áll, előtte pedig Nyiszli gyászhuszárnak öltözve, bal hónalja alatt orvosi táska, jobb kezét felemeli – némiképp a náci karlendítésre emlékeztetve. A karikatúra alatt a következő párbeszéd olvasható: „Supka: Kit gyászol, Nyiszli úr? Nyiszli doktor: Szegény jó főnököm, Mengele meghalt”.²⁹

Nemcsak azért érdekes a *Ludas Matyi* humorizálása, mert hangneme éles ellentétben áll a témával kapcsolatos mai diskurzusokkal: ilyen típusú viccek manapság ízléstelennek számítanak, ekkoriban azonban gyakorta előfordultak. A vicclap egyértelműen a Kommunista Párthoz kötődött, nézeteiben jobbra annak eszméit képviselte.³⁰ A Nyiszli elleni éles támadások részint a főszerkesztő, Darvas Szilárd és Nyiszli említett, meglehetősen személyeskedő vitája miatt kaphattak teret, részben pedig azért, mert, úgy tűnik, a mű ekkor még nem fért bele abba a közelmúlt és háborúértelmezésbe, amelyet a baloldal képviselt.

A korabeli bírálatok java része ugyanis főként azokat a műveket támadta, amelyeknek vagy a szerzője nem tartozott a kor irodalmi mezőjéhez – ilyenkor a kritika általában a mű stílusára vonatkozott, dilettantizmussal vádolva meg az író és munkáját –, vagy az adott szöveg lokális tapasztalatot, egy konkrét élményt mutatott be, és nem helyezte az egyéni sorsot valamilyen nagyobb (nemzeti vagy világtörténelmi) elbeszélésbe. Például a főként Mauthausent megjárt hajdani politikai foglyok memoárjai (Millok Sándor vagy Parragi György művei) erősebb kulturális pozíciót képviseltek, mint az apolitikus, pusztán a személyes szenvedéseket bemutató élménybeszámolók – bár ez is nagyban függött az adott memoárról pillanatnyi közéleti szerepétől (ennek jó példája Parragi, a *Magyar Nemzet* újságírójának háború utáni csatározásai Darvas Józseffel és a baloldallal, amelyben a hírlapíró erősen kihasználta a hajdani raboskodásából adódó „mártírszerepét”, a baloldali orgánuk újságírói pedig éppen ezt igyekeztek negligálni és karaktergyilkosságot elkövetni). Nyilván éppen a „saját és más szenvedéseiből kíván hasznot húzni” típusú érvelés lehetett a legerősebb és leghatásosabb az ilyen szövegek szerzőjével kapcsolatban, hiszen ezzel a mű keletkezésének szándékát az etikai szférából a piaci szegmensbe helyezték át. Nyiszli könyve is ennek eshetett áldozatul, amelyhez nagyban hozzájárult a magyarországi kiadást övező reklámkampány, amely egyből a piaci terméként pozicionálta a memoárt, a mű szenttelen látásmódja, valamint az, hogy Nyiszli sajátos táborbeli helyzete folytán olyan borzalmakról tudósíthatott, amik még az „élményirodalom” többi művéhez képest is megdöbbentőek lehettek. Emellett, nem utolsósorban az auschwitzi orvos lágerpozíciójával is a közelmúlt egyértelmű interpretációját, a „bűnösök és az áldozatok” könnyű elkülönítését, az ellenálló és mártírnarratívákat kérdőjelezte meg.

Ez lehetett az oka annak, hogy 1948 után nagyon hosszú időre eltűnik Nyiszli műve a magyar diskurzusból: sokáig nem jelentették meg újra, és a szöveget gyakorlatilag

²⁹ *Ludas Matyi*, 1947. augusztus 20, 6 (kiemelések az eredetiben). 1947 körül a hivatalos szervek is tényleg halottnak hitték Mengelét. Erről lásd: Posner, Gerald L. – Ware, John: *Mengele. The Complete Story*. Cooper Square Press, New York, 2000, 81–82.

³⁰ Vö.: Kovács Kristóf: Reakczió Jósikától Kulák Kelemenig. Válogatás a Ludas Matyi 1945 és 1949 közötti bűnbak-karikatúráiból. In: *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Szerk. Gyarmati György et al. Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Pécs – Budapest, 2013, 444–455.

elfelejtették. 1964-ben látott újra napvilágot romániai magyar kiadásban, amely azonban itthon is kapható volt. Az újabb megjelentetés apropója valószínűleg Adolf Eichmann 1960-as elfogása és a következő évben zajló per lehetett, amelynek hatására ismét „divatba jött” Mengele: a napilapok cikkeztek arról, hogy Eichmann vallomásai nyomán talán őt is kézre kerítik, mi több, időnként még az elfogásáról is felröppent egy-egy hír.³¹ Az 1964-es, *Orvos voltam Auschwitzban* című kiadás előszava már azzal igyekezett „megmenteni” Nyiszli szövegét, hogy a könyv „rémregényszerűségét” realizmusként állította be. Nem azért azonban, mert az auschwitzi valóságosság ilyen írásmódot kívánna, hanem a szöveg szerint maga a német fasizmus története is ponyvaregényszerű „gengsztertörténet” volt, és Nyiszli éppen azzal ragadta meg a rendszer lényegét, hogy „irodalom alatti” szférában, horrorként jelenítette meg. Mi több, az előszó szerzője, Méliusz József a mű globális perspektíváját, társadalmi jellegét hangsúlyozva aktualizálni is próbálta a könyvet, amennyiben az auschwitzi gázhalált és a végső megoldást egyenesen Hirosimával és Nagaszakival, valamint a „kapitalista nyugat” atomháborús politikájával kapcsolta össze, kiemelve, hogy Nyiszli műve a nácizmus leírásán keresztül a nyugati „atomfasizmus” ellen irányul.³²

Néhány évvel később egy történész folyóiratban a nácizmus általános- és középiskolai történelemoktatásával kapcsolatos cikk szerzője érvelt amellett, hogy Nyiszli művét feltétlenül olvasniuk kellene a középiskolai tanároknak és diákoknak, hogy ezáltal „teljes valójában ismerjék meg a fasizmust, hogy igazán tudják gyűlölni”.³³ Ekkor azonban valószínűleg már nem igazán lehetett kapni itthon a könyvet, és majd’ négy évtized kellett ahhoz, hogy újra megjelenhessen. Kevés hasonlóan erőteljes túlélői beszámoló született, mint a *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam*, és recepciójának mégoly rövid áttekintése is jól mutatja, hogy a különböző korszakok miként viszonyultak e radikalizmushoz: kezdetben egyszerre lehetett bestseller és irodalmi per tárgya, vádolhatták szerzőjét megalkuvással és pénzhajhászással, hogy aztán később a kapitalizmus és az atomháború elleni küzdelem harcosaként tüntessék fel. Mindezeket talán azért sem hiábavaló feltárni és tudatosítani, hogy azt is lássuk: mai Nyiszli-olvasásunkat más, szempontunkból mindenképpen érvényesebb tényezők orientálják, de nem lehetünk mentesek saját előfeltevésektől: ma nyilván Kertész és Borowski vagy a *Saul fia* és a nyomában itthon is széles körben megismert sonderkommandós történetek határozzák meg. Talán éppen Nyiszli látéretapasztalatának radikalitása az, ami miatt fogadtatásának fázisai sokat elárulhatnak a vészkorszak magyarországi értelmezésének különféle lehetőségeiről, a tegnapi és a mai múltképeinkről.

³¹ A *Népszava* 1961-ben például a *Paris-Presse*-re hivatkozva tudósított arról, hogy Mengelét Buenos Airesben rabolták el a Moszad ügynökei – azonban már másnap cáfolat jelent meg a hírről. Később Paraguayban, majd Peruban vélték felfedezni Mengelét. Vö: *Népszava*, 1961. március 30, 1; március 31, 1; 1964. február 11, 5; június 7, 5.

³² Méliusz József: Nyiszli Miklós könyvének új kiadása elé. In: Nyiszli Miklós: *Orvos voltam Auschwitzban*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1964, 5–14.

³³ Szabolcs Ottó: A német fasizmus újabb nyelvű magyar irodalma. *Századok*, 1963/6, 1357–1361 (itt: 1361).